

Tervezettség és spontaneitás – Ki irányította a közép-európai rendszerváltásokat?

Bevezetés

Amikor a közép-európai rendszerváltást, a kommunista diktatúrából a demokráciába való átmenetet tesszük mérlegre harminc évvel az események után, akkor fel kell tennünk a kérdést: ki és kik irányították a rendszerváltást? Milyen politikai és ideológiai erők szándéka érvényesült elsősorban, kik szorultak háttérbe, kik voltak csak látszólag meghatározó szerepben? Egyáltalán, mennyiben volt tervezett a folyamat, illetve mennyiben határozták meg az átmenetet nem várt, spontán események és hatások?

A történelemben harminc év szinte csak egy pillanatnak számít, ezért világos, egyértelmű és cáfolhatatlan képet még ma sem kaphatunk sem a magyar, sem a közép- és kelet-európai átalakulásokról. Ám az ilyen látványos, forradalmi tartalmú eseményekre különösen igaz, hogy számos politikai aktor bonyolult egymásra hatásának eredményeként alakult ki az, amit ma rendszerváltásnak és demokratizációnak nevezünk. Ebben az összetett folyamatban sokan valóban a kezükben tartották az események irányítását, mások csak azt hitték, hogy a kezükben tartják, szintén mások pedig csak szerettek volna beavatkozni a viszonyok alakulásába, míg másokat egyszerűen kiszorítottak a pályáról.

Arra keresek választ, hogy kik voltak a legfőbb szereplők a rendszerváltás során a nemzetközi és a hazai porondon, mennyire tudták megvalósítani a céljaikat, és végül ezek eredményeként milyen új rendszer jött létre a régióban és főleg Magyarországon. A magyar – de a lengyel, észt, cseh-szlovák, keletnémet stb. – rendszerváltás nem érthető meg önmagában, csak a nemzetközi, globális, geopolitikai folyamatok összefüggésében, ezért először a nemzetközi szereplőkre vessünk pillantást.

Nemzetközi háttér

Nemzetközi összefüggésben az átmenetet megelőző években négy fontos szereplőt érdemes megemlíteni: az Amerikai Egyesült Államokat, a Szovjetuniót, az európai nagyhatalmak politikai elitjét és a nemzetek felett működő, globális pénzügyi-gazdasági elitet. A hidegháború, a két világrend közötti versengésben az 1980-ban elnökké választott Ronald Reagan megjelenése jelentette a fordulatot; az általa irányított politikai adminisztráció elhatározta, hogy legyőzi a „Gonosz Birodalmát”, azaz a két nagyhatalom közötti versenyt a végsőig fokozva térdre kényszeríti a Szovjetuniót, s vele együtt a kommunizmust. Ennek érdekében átfogó tervet dolgoztak ki, amivel, megkezdve a „csillagok háborúját”, olyan fegyverkezési versenyre kényszerítették a kommunista birodalmat, amelyet az – gyengülő gazdasági ereje folytán – nem bírhatott ki.

A másik oldalon, éppen a belső erodálódás következtében, 1985-ben Mihail Gorbacsovot választották meg pártfőtitkárnak, aki a rendszer átfogó reformját hirdette meg a glasznoszty és peresztrojka révén, s ki akart szállni a fegyverkezési versenyből is. Az általa elindított folyamatok azonban túlléptek rajta, a palackból kiengedte a szellemet, s már nem pusztán reformok, hanem a rendszer teljes átalakítása került napirendre. Mindez pedig természetes módon kihatott az úgynevezett csatlós államokra, a közép- és kelet-európai kommunista országokra is, létrejött, kialakult az a korszellem, amelyik immáron a kommunizmus megszüntetését, a demokratizációt és a piacgazdaság kiépítését tűzte ki célul.

Ellenzéki mozgalmak jöttek létre a csatlós országokban, először Lengyelországban, majd Magyarországon és utána máshol, többek között Kelet-Németországban is, s az 1980-as évek végére a folyamatok radikalizálódtak és visszafordíthatatlanná váltak. A közép- és kelet-európai ellenzék fellépése látványos és eredményes volt, azt azonban a tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az ellenzéki körök minden bátorsága és időnként hősiessége ellenére – ami nélkülözhetetlen volt az egyes országok forradalmi átalakulásához! – a Szovjetunió meggyengülése és végül szétesése nélkül a birodalom alá tartozó országok diktatúra alóli felszabadulása sem következett volna be. Ez azonban nem von le semmit azok érdemeiből, akik felléptek az elnyomó rendszerrel szemben.

Az 1980-as évek második felében lépnek be a képbe a következő szereplők, méghozzá a nyugat-európai nagyhatalmak. A jelenlegi tudásunk, a rendelkezésre álló források alapján kijelenthető, hogy a nyugat-európai vezetőket váratlanul érte a közép- és kelet-európai változások mélysége és radikalitása, és nem is voltak erre felkészülve, reakcióik ennek megfelelően kimérték és óvatosak voltak. Különösen az aggasztotta Margaret Thachert és Francois Mitterrand-t, hogy a keletnémet tartományok demokratizációjával létrejöhet az új német egység, az újraegyesülés, már csak azért is, mert számukra az európai szintén a valóságos és igazi konkurenciát mindig is Németország jelentette, különös tekintettel a 20. század két részben lejátszódó világháborújára. Nem akarták igazán, hogy Németország újra túlzottan megerősödjön, s attól is tartottak, hogy a két világrend jól megszokott és bejáratott egymás mellett élése, amelyben ők testesítik meg a haladó és progresszív oldalt, egyszer csak összeomlik, és ők arra kényszerülnek, hogy immáron ne csak gazdaságilag kizsigereljék, hitelekkel függő helyzetbe hozzák, hanem politikailag és gazdaságilag támogassák a demokratizálódó és kapitalizálódó kelet-európai országokat.

Éppen ezért a nyugat-európai vezetők csak ímmel-ámmal támogatták a rendszerváltás folyamatát, ám nem ők fűjták a passzátszelet, hanem az Amerikai Egyesült Államok mint győztes hatalom és a Gorbacsov vezette Szovjetunió mint vesztes fél, aki elfogadja a változásokat, s nem gördít akadályt a német egység elé sem. Helmut Kohl történelmi érdeme, hogy nem a kételkedő nyugat-európai hatalmak mellé állt, hanem a német újraegyesülést támogatta és ezzel egyengette a békés demokratizáció útját a közép- és kelet-európai régióban.

Van azonban még egy szereplő a porondon, amelyiknek az akarata a leginkább érvényesült e rendszerváltások folyamatában. Ez a nemzetek felett működő, globális pénzügyi-gazdasági elit, amely óriási lehetőséget látott a régió átalakulásában, a helyi

piacgazdaságok létrejöttében. Ez a szuperelit a világ összvagyonának brutálisan nagy részét birtokolja (lásd az Oxfam, a Tax Justice Network és más szervezetek adatait), és az 1970-es évektől kezdve fokról fokra globálissá tette a pénzügyi folyamatokat, s törölte-töröltette el a pénzmozgások útjában álló nemzetállami korlátokat, vámokat, árfolyam-korlátozásokat, az államok piacvédő intézkedéseit stb. A Szovjetunió összeomlásával, a Fukuyama által megénekelt történelem végével, a liberális demokráciák végső győzelmével viszont elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy pénzügyi uralmát és profitszerző tevékenységét kiterjessze a kelet- és közép-európai geopolitikai térségre is, s valóban globálissá tegye az általa irányított piacgazdaságot.

Ennek érdekében afféle deep state-ként, mélyállamként támogatta és finanszírozta az Egyesült Államokat a Gonosz Birodalmának legyőzésében, 1989-ben pedig megszületett a washingtoni konszenzus, amelyben meghirdették a liberalizáció-privatizáció-dereguláció hármas jelszavát, ezzel mintegy irányt szabtak annak, hogy a felszabaduló közép- és kelet-európai országokban, illetve a felbomló Szovjetunióban milyen típusú demokráciára és piacgazdaságra van szükség. Ez két dolgot jelentett. Egyfelől a hayeki és friedmani elvekre épülő, neoliberális gazdaságfilozófiát, amelyben minden a piac, és semmi az állam, elsődleges cél az állami vagyon privatizálása és a szabadpiaci folyamatok érvényre juttatása. Magyarul mondván: a szabaddá váló országok korlátlan kirablása. Másfelől, az állam legyengítése által is a nemzeti határok feloldása, a nemzetállami szuverenitás megszüntetése, amelyek útjában állnak a globális piac profitorientált célkitűzéseinek. Ebben a körben a globális elit kiemelt szereplőjévé vált Soros György, aki a Karl Poppertől kölcsönzött nyílt társadalom elméletével éppen a nemzetek, nemzetállamok és határok megszüntetését („no nations, no borders”) tűzte ki célul, nem kis mértékben a piaci haszonszerzés által vezérelve. A közép-európai országok úgy jutottak el a rendszerváltás pillanatához, hogy a globális elit által elterjesztett, s a fősodratúvá vált liberális hálózatok által átvett eszméket kapták normaként, elvárásként. A várva várt jóléti, szociális állam helyett privatizációt és a piac uralmát, az általában vett demokrácia helyett liberális demokráciát, s a hagyományos, részben megőrzött keresztény kultúra helyett multikulturalizmust. Az őket segítő, támogató nyugati hatalmak, illetve mögöttük a globális pénzügyi hatalom ezt várta el az új, demokratikus vezetőktől, kormányzatoktól, ehhez nyújtott segítséget, s aki ettől az iránytól merészelt eltérni, azt brutális módon gátolták, korlátozták, szankcionálták – már akkor is. Ez ugyanúgy érvényes volt a bukott Szovjetunió romjain újra létrejött Oroszországban (lásd Jelcin pokoljárását), mint Lengyelországban, a balti államokban, illetve Magyarországon. Nem a romantika vezette tehát sem a nyugati hatalmakat, sem a globális tőkét, nem akartak ők semmit jóvá tenni és nem akartak senkitől utólag elnézést kérni. Ellenkezőleg: azokkal a posztkommunista, volt pártállami politikusokkal és pártokkal értették meg magukat a legjobban, akik a hagyományos kommunista reflexek szerint Moszkva után most az új nagyhatalmaknak és az uniónak hódoltak be, s akik eltökélt hívei voltak akkor is és ma is a – már nem annyira proletár – internacionalizmusnak, ami jól összeegyeztethető volt már akkor és most is a liberális globalizmussal és kozmopolitizmussal. Az eleve globalista liberális ellenzéki erőkkal – mint Magyarországon az SZDSZ-szel – pedig csípőből, zsigeri módon megtalálták a közös hangot, s az volt számukra a legcsodálatosabb forgatókönyv,

ha a posztkommunisták és a globalista liberálisok szövetkeztek egymással az állami vagyon kiárúsítására és a nemzeti szuverenitás megszüntetésére.

Az irányítók és Magyarország

Ha most harminc évet ugrunk, akkor, mint jól látjuk, nem változott semmi. Nyugaton a helyzet változatlan – mondhatnánk Remarque-val együtt, kissé kesernyésen. De térjünk át ezek után Magyarországra, s a fentiek fényében tekintsük át a magyar rendszerváltás sajátos vonásait. A kérdés ugyanaz, mint fent, a nemzetközi viszonyokat illetően: kik irányították a folyamatokat, kik szorultak háttérbe, kit mostak le a pályáról, illetve mennyire volt tervezett, s mennyire spontán a magyar átmenet?

A nemzetközi szereplők közül a legbefolyásosabb kétségtelenül a globális pénzügyi elit és az euroatlanti nagyhatalmak voltak. Az utóbbiakat elsősorban az a megfontolás vezette – mint említettem, mindenféle erkölcsi vagy érzelmi megfontolás nélkül –, hogy olyan politikai erők kerüljenek hatalomra Magyarországon az első szabad választáson, akik az ő, a régióban és Magyarországon meglévő geopolitikai befolyásukat nem kérdőjelezi meg, sem a politikában, sem az ideológiában, sem a gazdaságban, sem a kultúrában. Választott politikai vezetők lévén, glaszékesztyűben dolgoztak, látszólag nem erőszakoskodtak, csak indirekt módon próbáltak befolyást gyakorolni az ellenzéki pártokra, majd később az Antall-kormányra. (Ennek egy kicsit tán naiv megnyilvánulása volt az, amikor Helmut Kohl arra kérte Antallt, hogy hagyja meg a külügyminiszeri pozíciójában a valahai pufajkás kommunista Horn Gyulát, nyilván nem érzékelvén, hogy ez a kérése az 56-os forradalmat szentként tisztelő demokraták számára valóban elképesztő javaslat volt.)

Ennél sokkal erőteljesebb, sőt agresszívabb eszközöket alkalmazott a globális pénzügyi elit a céljai elérése érdekében. Köztudott, hogy Magyarország (Lengyelországgal együtt) óriási külföldi adósságállománnyal rendelkezett, s az ettől való megszabadulás az egyik alapfeltétele volt a gazdasági konszolidációnak Magyarországon (akárcsak Trianon után). Volt is akarat és szándék erre: Alfred Herrhausen, a Deutsche Bank elnöke, egyben Kohl gazdasági főtanácsadója kidolgozott egy konszolidációs pénzügyi programot a két ország és a térség számára, különös tekintettel a külföldi adósságállomány kezelésére. Az ő megközelítése nem érdekalapú, hanem erkölcsi volt, abból indult ki, hogy a Nyugat felelősséggel tartozik a kommunizmus alatt negyven évig vergődő országokkal szemben. Herrhausen terveit 1989 őszén a Valutaalap és a Világbank elé terjesztette, ám a tény az, hogy Herrhausent 1989 decemberében Frankfurtban a kocsijában felrobbantották. Ez véget vetett az értékalapú megközelítésnek, a globális pénzügyi elit félresöpörte a Herrhausen-féle elképzeléseket, s abból indult ki, hogy Magyarország adósságállományát nem szabad sem átütemezni, s főleg nem elengedni. Miért? Mert így lehet a legjobban fenntartani Magyarország pénzügyi és ezáltal politikai függőségét, kiszolgáltatottságát, s abbéli kényszerhelyzetét, hogy az adósság-visszafizetés, a válságkezelés érdekében privatizálja az állami, nemzeti vagyont, a stratégiailag fontos ágazatokat, továbbá megszorításokat vezessen be, emelje az adókat, korlátok nélkül

engedje be az országba a multicégek és pénzintézeteket és így tovább. Igaz, Soros György – szokásához híven – afféle partizánakcióval próbálkozott: azzal a javaslattal állt elő, hogy ha az ő és Andrew Sarlós kezébe adja a kormány a stratégiai szempontból meghatározó állami cégeket, akkor cserébe elintézi a globális elitnél az adósságállomány átütemezését vagy elengedését. A visszautasíthatatlannak tűnő ajánlatnak Antall József magyar miniszterelnök bátran ellenállt, teljesen indokoltan.

Tény azonban, hogy a globális pénzügyi guruk világosan megüzenték az Antall-kormánynak, hogy az adósság átütemezéséről nem lehet beszélni, azt még felvetni sem szabad, mert ez komoly pénzügyi szankciókkal, indirekt beavatkozásokkal, a magyar pénzügyi és gazdasági helyzet összeomlásával járhatna együtt. (Egyes, eléggé el nem ítéhető vélekedések szerint még bizonyos szabadkőműves páholyok is részt vettek a kormány – mondjuk így – helyreigazításában.) Ezen túl pedig a globális hálózat azt is elérte, hogy a számukra kedves, mert neoliberais és globalista nézeteket valló, de ellenzékbe kerülő SZDSZ-szel a kormánynak egyfajta sajátos paktumot kellett kötnie. Innentől kezdve pedig azt mondhatjuk, hogy az első szabadon választott kormány nem volt teljesen szabad, helyette inkább „gúzsba kötve táncolt”. A globális pénzügyi elit, amelyet senki soha nem választott meg, és semmilyen választó előtt nem kellett elszámolnia semmiről, nem válogatott az eszközökben céljai elérése érdekében. Azt mondhatjuk tehát, hogy ha valamelyik erőcsoport valóban tervezte és irányította a magyar rendszerváltást, az éppen a globális elit volt, akiknek a szándékaival a nyugati nagyhatalmak – néhány, előbb említett kivételtől eltekintve – nem mentek szembe, mert mindez az ő szándékaikat is tükrözte.

Belpolitikai szempontból három fontos csoportot kell kiemelnünk: a pártállami elitet, az ellenzéki pártokat, illetve a civil társadalmat, amely ekkor ébredezett és szervezett tüntetéseket az átmenet folyamán. Túl a nemzetközi befolyásokon, az országon belül kik irányították, tervezték a folyamatokat, s kik szorultak háttérbe? Abból kell kiindulnunk, hogy a pártállami elit már az 1970-es évek végétől kezdve bonyolult kapcsolatokat alakított ki a nyugat-európai nagyhatalmakkal, illetve a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel. Megindult a lopakodó kapcsolattartás, felvettük az IMF-hiteleket 1982-ben, s az 1980-as évekre a szocializmusból egyre jobban kiábrándult, jól informált fiatalabb pártvezetők, technokrata szakemberek, vállalatvezetők fokozatosan felkészültek a rendszer átalakulására. Az 1980-as évek második felében pedig már tudatosan készültek a váltásra, s előkészítették hatalmuk átmentését a demokráciába és a piacgazdaságba. (Lásd társasági törvény, átalakulási törvény.) A spontán privatizáció révén a magánosított vállalatok egy részének az élére kerültek, immáron tulajdonosként, az ellenzéki pártok nagy részébe beküldték a titkosszolgálati embereiket, s az átmenet megkerülhetetlen tényezőjeként Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokra kényszerítették az ellenzéki pártokat, akik ebbe belementek, ám így kényszerpályára kerültek, ugyanis ezzel elismerték a rendszerváltás legitim tényezőjének a kommunista pártot és a nómenklatúrát. És itt álljunk meg egy pillanatra.

A magyar pártállami elit talán a közép- és kelet-európai posztkommunista pártok közül is a legelsőként és a leggyorsabban ismerte fel, hogy elkerülhetetlen folyamatok indultak el a régióban és a világban, amelynek nem lehet ellenállni, ellenkezőleg, pragmatikus politikusként az élére kell állni. Ennek az iránynak volt az egyik legügyesebb, vagy

inkább legpragmatikusabb képviselője maga Horn Gyula, aki már 1989 decemberében (!) arról beszélt egy gyűlésen, hogy idővel az országnak be kell lépnie a NATO-ba. (Jelen voltam: ez ott és akkor még ellenzéki füllel is elképesztő javaslatnak tűnt.) Az MSZMP tehát tudta, hogy mit akar, tudta, hogyan akarja magát megkerülhetlenné tenni az átmenetben, hogy azután a demokráciában is meghatározó tényező maradjon. Beleszorította az ellenzéki pártokat egy tárgyalássorozatba, amelynek a végén megegyezés született, s ennek a következménye az, hogy még a pártállami parlament fogadta el az átalakulás sarkalatos törvényeit, s ekkor kiáltották ki a köztársaságot is. E tudatos és tervezett folyamat fontos, szimbolikus állomása volt 1989. június 16., Nagy Imre és társai újratemetése, amikor is az ellenzéki pártok azokkal együtt emlékeztek az áldozatokra, akiknek az elődei végezték ki Nagy Imréeket. Fájó, de ez a nap nem a megbékélés, hanem a pártállami elittel való kiegyezés napja volt, ami számomra egyértelműen negatív szimbólum. Sokkal inkább lehetne szimbólum egy (két évvel és) három nappal későbbi esemény, június 19-e, hiszen 1991-ben ezen a napon hagyta el az utolsó szovjet katona Magyarországot, tehát ekkor váltunk újra szuverén, szabad nemzetté. Erre kellene elsősorban emlékeznünk, ebből kell merítenünk, s tény, hogy 2010 óta az Orbán-kormány a június 19-ei szimbólumból merít, amikor következetesen és hatékonyan védi a nemzeti érdekeket és a nemzeti szuverenitást.

A pártok szerepe

Itt térnék át az ellenzéki pártokra: amíg a pártállami elit nagyjából elérte azt, amit akart a rendszerváltás során, addig az ellenzéki pártokról ez csak részben mondható el. Az SZDSZ ugyan eleve nem gondolta komolyan a pártállami elittel való szakítást és az elszámoltatást, viszont a nemzeti, konzervatív pártok abból indultak ki, hogy az új rendszert, a demokráciát meg kell tisztítani a régi rend elitjétől, mert különben nincs erkölcsi megújulás, nincs igazi cezúra diktatúra és demokrácia között, s nem szabadulunk meg egy pártállami mentalitástól, ami a későbbiekben is gátolni fogja a nemzeti érdekérvényesítést és a nemzeti szuverenitást, a nemzeti minimum létrejöttét mindenkori kormány és ellenzék között. (Meg is fogalmazódott a cél 1990-ben: „Tavaszi Nagytakarítás!”) Meggyőződésem, hogy az ellenzék – tisztelet a kivételnek – túlságosan is belebonyolódott a pártállami elittel való alkudozásba, másképpen fogalmazva, túlságosan is felfelé figyelt és nem lefelé, a társadalom felé. Elit tárgyalt elittel, s közben elhanyagolták azt az erőt, ami az utcán, a tüntetéseken megmutatkozott.

Minden ellenkező híreszteléssel szemben a társadalom a rendszerváltás mögé állt, amit 1988-ban és 1989-ben látványos demonstrációk bizonyítottak, például az 1988. március 15-ei és 1989. március 15-ei. Mint ezeknek az eseményeknek a személyes résztvevője, bátran mondhatom, hogy a társadalom jelentős és aktív része a demokratizáció mögött állt, és valóságos elszámoltatást, történelmi igazságtételt, lusztrációt akart. Ha ezek a tömegek pozitív visszajelzéseket kapnak az ellenzéki pártoktól, akkor további társadalmi, alulról jövő nyomást tudtak volna helyezni a pártállami hatalomra, nem engedvén, hogy Horn Gyuláék és társaik rossz kompromisszumokba kényszerítsék bele többek

között az MDF-et és a hatalomra kerülő Antall-kormányt. Miként az történt például Kelet-Németországban Drezdában, Berlinben, Lipcsében, Csehországban a Vencel téren és a balti államokban. Sajnos azonban az ellenzéki pártok vezetői elhitették magukkal, hogy 1989 tavaszától már csak nekik van dolguk a rendszerváltással, és a tömegeknek nem. Ez szerintem történelmi hiba volt, fenntartása egy kevésbé szerencsés hagyományunknak, amelyben a politikai folyamatok során nem osztanak lapot a civil társadalomnak, a népakaratnak. Holott 1956 megmutatta, hogy csodákra képes a nép, s erre képes lett volna 1989-ben is, ha például az ellenzéki pártok az élére állnak a tömegeknek. Nem ez történt, hanem az ellenkezője, ennél fogva pedig a magyar rendszerváltás nem vált társadalmi forradalommal, hanem elitforradalom, vagy inkább elitegyezkedés maradt – felemás eredményekkel. Nos, ezen a paradigmán fordított nagyot a 2010 után elkezdődött korszak, amely joggal nevezhető második rendszerváltásnak.

Az a megállapításom tehát, hogy többek között azért nem történt lusztráció, történelmi igazságtétel és elitcsere 1990 után Magyarországon, mert a meghatározó ellenzéki elitcsoportok – az MDF és az SZDSZ is – így vagy úgy, de túl közel kerültek a pártállami elithez, s ebből rossz megegyezések és rossz alkuk születhettek a háttérben. Mindebből pedig egyenesen következik, hogy az Antall-kormány mérlege erősen felemás: kiépítette a parlamentáris demokráciát és a jogállamot, létrejött a demokrácia intézményrendszere, viszont nem építette le a posztkommunizmust, s hagyta, hogy a diktatúra emberei velünk maradjanak, és tovább rombolják a politikai légkört. Nem csináltak történelmi igazságtételt és lusztrációt, holott módjuk lett volna rá. És ez az Antall-kormány – és mondjuk ki, személyesen Antall József – súlyos történelmi felelőssége, aminek máig ható negatív következményei vannak.

Összegzés

A magyar politikai szereplők közül a pártállami elit sok tekintetben sikeresen megtervezte és irányította az átmenetet az első szabad választásokig, utána pedig meg tudta akadályozni – persze nem csak rajta múlt –, hogy az intézményi váltást személyi váltások is kövessék, és megtisztuljon az új rendszer. Az ellenzéki pártok közül a globalista-kozmodopolita SZDSZ, amelynek az antikommunizmusa eleve hazugság volt, elérte céljait azzal, hogy nemzetközi-globális erők segítségével az Antall-kormány hatalmát korlátozza, s 1994-ben a posztkommunistákkal kormányra kerüljön. A nemzeti-konzervatív pártok s az Antall-kormány kevésbé tudta megközelíteni kitűzött céljait, túl sok kompromisszumra kényszerült, és ez korlátozta az eredményességét; az átvilágítás („lusztráció”) elmaradása mellett a spontán privatizáció nemzeti vagyont elrabló folyamatát sem tudták megállítani. Jó szándékuk vitathatatlan, viszont túlzott jóhiszeműségük és tehetetlenségük is az.

Az a szereplő, amelyik a partvonalon kívülre került, ami nem játszott szerepet, az a civil társadalom és a népakarat. Segítséget nem igazán kapott, céljait nem érte el, igazából pusztán nézőjévé vált a rendszerváltásnak – de nem feltétlenül a saját hibájából. Meggyőződésem, hogy a második rendszerváltás sikerének egyik záloga, hogy

az új korszakban végre a népakaratnak is lapot osztanak – és ennek már hála istennek látszanak a jelei. Maradjon is így!

Ajánlott irodalom

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI, 1998. 237–256.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A kapcsolathálózat szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 18. (2009), 2. 29–57.
- Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest, Libri, 2020.
- Bloom, Peter – Carl Rhodes: *CEO-társadalom. Vállalati hatalomátvétel a mindennapi életben*. Budapest, Pallas Athéné, 2019.
- Castells, Manuel: *Az évezred vége – Az információ kora*. Budapest, Gondolat, 2007.
- Ferguson, Niall: *A tér és a torony. Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért*. Budapest, Scolar, 2020.
- Fricz Tamás: Soros úr, az erkölcsöt nem pénzért veszik. *Magyar Nemzet*, 2020. december 28. Online: <https://magyarnemzet.hu/fricz-tamas-blogja-all/soros-ur-az-erkolcsot-nem-penzert-veszik-9152936/>
- Gajduscheck György: Informális politikai szereplők a döntéshozatalban. *Politikatudományi Szemle*, 18. (2009), 2. 58–80.
- Granovetter, Mark: A gyenge kötések ereje. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, Közvéleménykutató Intézet, 1991. 371–400. Eredeti megjelenés helye: The Strenght of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78. (1973), 6. 1360–1380.
- Hernádi Zsuzsa: Olasz–osztrák balraát. *Demokrata*, 2019. szeptember 20. Online: <https://demokrata.hu/vilag/olasz-osztrak-balraat-162382/>
- Kertész János – Vicsek Tamás: Komplex hálózatok a természetben és a társadalomban. *Magyar Tudomány*, (2006), 5. 558–564.
- Koponya és Csontok. *Fókusz.info*, 2011. október 1. Online: www.fokusz.info/index.php?cid=1862959364&aid=1322025699
- Kulin Ferenc: *A paktum-fantom. Az MDF–SZDSZ pártközi megállapodás és világpolitikai háttere*. Budapest, Magyar Napló – Veritas Történetkutató Intézet, 2016.
- Philips, Peter: *Giants. The Global Power Elite*. New York – London, Seven Stories Press, 2018.
- Pokol Béla: *Globális uralmi rend*. 2. kötet. Budapest, Kairosz, 2008.
- Rothkopf, David: *Superclass. The Global Power Elite and the World they are Making*. London, Farrar, Straus and Giroux, 2008.
- Simon János: *Globalizáció és nemzet. Ahogyan az emberek látják*. Budapest, CEPoliti–L'Harmattan, 2015.
- Simon János (szerk.): *Globalizáció, regionalizáció és nemzetállamiság. Tanulmányok a nemzetközi kapcsolatok és az újkori történelem tárgyköréből*. Budapest, L'Harmattan, 2016.
- Szántó Zoltán – Tóth István György: *A társadalmi hálózatok elemzése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.